

DE lo humano y lo divino en la literatura medieval:
SANTOS, ÁNGELES Y DEMONIOS

© JUAN PAREDES (ED).

© LOS AUTORES de sus textos.

© UNIVERSIDAD DE GRANADA.

DE LO HUMANO Y LO DIVINO EN LA LITERATURA
MEDIEVAL: SANTOS, ÁNGELES Y DEMONIOS.

ISBN: 978-84-338-5389-9.

Depósito legal: GR./ 1.286-2012.

Edita: Editorial Universidad de Granada.

Campus Universitario de Cartuja. Granada.

Fotocomposición: TADIGRA S. L. Granada.

Diseño de cubierta: José María Medina Alvea.

Ilustración de portada: Apocalipsis. Bibliothèque Nationale
de France. Ms. François 403

Imprime: Imprenta Comercial. Motril. Granada.

Printed in Spain

Impreso en España

“Cualquier forma de reproducción, distribución, comunicación pública o transformación de esta obra sólo puede ser realizada con la autorización de sus titulares, salvo excepción prevista por la ley.

Diríjase a CEDRO (Centro Español de Derechos Repogrdficos - www.cedro.org), si necesita fotocopiar o escanear algún fragmento de esta obra”.

A LA RECERCA DE LA SANTEDAT: DONES, LLIBRES I MECENATGE¹

Glòria Sabaté - Lourdes Soriano

Intitut de Recerca en Cultures Medievais - *Universitat de Barcelona*

1. Dones lectores

L'activitat de les dones com a lectores i la seva curiositat intel·lectual ha estat molt ben documentada per la crítica (Cabré 1988 i De Courcelles 1999). Horn assegura que a partir del segle xn aparegué el tipus de dama culta (Marín Pina, 1991: 129-130) que es mostra aficionada a la lectura i que arribats al segle XV les dones de les corts reials i comtals posseïen bones biblioteques, alhora que mostraven un viu interès en conservar-les i millorar-les. Marti Aureli (2001: 18-19) assegura que

A fines de la Edad Media, las niñas poseían con toda seguridad una cultura libresca superior a la de sus hermanos que no seguían una carrera clerical. Además, en la época, los niños, que estaban demasiado ocupados con su entrenamiento militar, consagraban poco tiempo al aprendizaje de las letras. Por el contrario [...] muchas princesas eran educadas en los conventos, que abandonaban sólo en ocasión de su matrimonio. Ellas recibían allí una educación que les procuraba, entre otras cosas, un buen conocimiento del latín [...] algunas llegaron a ser incluso bibliófilas apasionadas.

La dona era, per tant, lectora. Llegir era un costum prou arrelat entre les dames de Palta societat. La literatura es gestava i es consumia en els cenacles nobiliaris on la figura femenina era el personatge principal. Grades a les traduccions podien accedir a obres que fins aleshores els eren inabastables (King, 1993: 221-241), i ampliar llurs biblioteques, bàsicament formades per llibres de caire pietós (bíblies, missals, llibres

1. Aquesta investigado s'ha desenvolupat dins del projecte BITECA (FFI2008-03882) cofinançat amb fons FEDER.

d'hores), però també per llibres profans, especialment cròniques, versions dels clàssics i literatura d'entreteniment (Batlle - Vinyoles, 2002: 175-197). En una altra ocasió ja vàrem repassar aquelles reines que tingueren una vinculació especial amb la cultura (Sabaté - Soriano 2005), com és el cas de Violant de Bar, qui mantingué una estreta relació amb la lletra escrita (Riquer, 1994; Bratsch-Prince 2002, i Piera 2008) i de la que ara únicament assenyalem corn, després de la mort de Joan I, mostra especial inclinació pels llibres pietosos i de contingut moral, de manera que l'any 1413 encarregà a fra Antoni Canals la redacció del seu *Tractat de confessió*.

També Maria de Lluna, primera dona de Martí l'Humà, fou assídua lectora de llibres de caire religiosos, entre els que destaquen la *Vita Christi* i la *Passio de Jesucrist*, per la qual cosa no és d'estranyar que amb motiu de la seva coronació l'any 1396 fra Francesc Eiximenis li dediqués el seu *Tractat de Contemplado* o *Scala Dei* (Oavierre Mur, 1942). La seva successora, Margarida de Prades, també interessada per la lectura, posseïa llibres d'entreteniment (com ara, els de cavalleries)² i va mostrar especial inclinació per l'obra de Titus Livi. Tal com assenyala María Jesús Fuente (2003), malgrat ser una reina de la que no tenim constància que encarregués la redacció de cap obra literària, fou objecte d'inspiració de nombrosos poetes del moment³.

Pel que fa a la reina Maria, muller del Magnànim, la seva biblioteca fou la típica del segle XV, on abundaven obres religioses traduïdes durant el segle XIV⁴. Dona extremadament virtuosa, devota i religiosa, segons l'inventari de la seva biblioteca sembla que no va mostrar cap interès per altre tipus de literatura. Si trobem, però, obra historiogràfica, probablement pel seu interès manifest en conèixer la manera de regir i governar del seus predecessors, amb una clara finalitat pragmàtica (Sabaté - Soriano, 2005: 90-96).

2. Vegeu, per exemple, l'interès que Margarida mostra per un exemplar del *Meliadux* en una carta datada el 1416 a Perpinyà (ACA, reg. 2355, fol. 91v) en la que ordena al canonge Ponç de Busquets que li trameti a Barcelona el *Llibre Meliadux* a través del seu almoïner Guillem de Boixadors (edició a J. M. Madurell, 1979-1982: p. 344, doc. 66).

3. Com de Jordi de Santjordi i d'Inigo López de Mendoza, marquès de Santillana. Vegeu *Les poesies de Jordi de Sant Jordi, cavalier valencià del segle XV*, eds. Martí de Riquer i Lola Badia, València, Edicions Tres i Quatre, 1984, i César G. López, «La belleza, la virtud y el derecho divino del rey: una interpretación de tres poemas del marquès de Santillana a nobles señoras», *Mester*, 17 (1991), pàgs. 105-118, respectivament.

4. Malgrat tot, a través del citat treball de Josep M. Madurell (1979-1982: 354, doc. 78) sabem que l'octubre de 1421, a Barcelona, la reina prega a Olf de Pròxida que trameti unes *Epistoles* en pià aragonés al batlle general del regne de València per tal que les copiï i que les hi trameti un cop copiades (ACA, reg. 3164, fol. 104).

D'altra banda, cal tenir present que sovint els llibres com a objectes de prestigi, i potser també pel seu valor literari, formaven part del dot d'una noia (Batlle - Vinyoles, 2002: 191). Per exemple, per la documentada conservada sabem que Margarida, filia de Jaume Oliver, l'any 1400 rebé de la seva germana Agnès nou llibres: l'Ovidi, *De Consolado* de Boeci en paper, un de Boccaccio, un de Petrarca, el *Llibre dels Àngels* d'Eiximenis, *Oracions* de Cicero amb *Lo somni de Cipió*, les *Étiques* d'Aristòtil, un de Juvenal i la *Rethòrica Nova* en paper. És un lot ben interessant i variat de llibres, la majoria dels quals excepcionalment no són de contingut religiós, i a més són transmesos entre germanes i responen a les lectures vigents o de moda del moment.

Segons M. Rosario Ferrer Gimeno (1994-1995: 522), «en general los libros se poseen como una joya de cierto valor [...] los títulos, en su mayoría, no están en consonancia con su trabajo habitual, siendo, a veces, más propios de los eclesiásticos (Breviarios, formas de administrar los sacramentos, etc.) que de una mujer con conocimientos de lectura que lee para beneficio espiritual».

No és estrany, per tant, trobar riques barcelonines que, considerant els seus llibres com a preuats elements de prestigi, els volguessin decorar ricament. En aquesta època la burgesia esdevé el tercer client en importància dels miniaturistes, «ávido por emular las antiguas costumbres nobiliarias» (Planas, 1998: 33).

El mateix interès pels volums decorats es manifesta en dones de condicions socials una mica inferiors, així com també hi predominen les lectures devotes, els autors cristians i els Evangelis, tot i que no és estrany trobar-hi, com ja hem dit, autors clàssics, novel·la i poesia. La majoria de llibres que figuren en els inventaris dels béns de burgeses difuntes són en català⁵.

Al marge de les obres religioses, els llibres de medicina, especialment els textos higienicopràctics, gaudeixen d'una molt bona acollida i acceptació, sobretot el gènere de l'ornamentació de les dones, que va tenir una enorme difusió tant en llatí com en vulgar (Cifuentes, 2006²: 110-111). Generalment estructurats en forma de receptaris, tractaven un ampli ventall de matèries per a la cura del cos femení: des de la cosmètica, passant pel tractament dels problemes de menstruació, de concepció, etc. Hi destaca, d'entre els que circularen en català, la *Tròtula* de «mestre Joan», el metge italià Giovanni Foligno que la reina Elionor porta de Sicília en casar-se amb Pere III (1349) (Cifuentes, 2006²: 111). També fou

5. Vegeu Madurell 1974 documents 16, 27, 42, 44, 45, 48, 77, 113, 114, 118, 136.

bastant conegut *Les Flors del Trésor de Bentat* (Minervini, 1991 i Cabré, 1996) un extracte d'una obra més amplia no identificada. Redactat en una data pròxima a la de la composició de la *Tròtula*, conté un gran nombre de receptes de cosmètica i d'higiene femenina.

Foren uns textos que circularen per ambients cortesans i entre les reines catalanes (no hem d'oblidar que a l'inventari de la reina Maria, muller del Magnànim dut a terme el 1458 hi havia un *Llibre de regiment de la senyora reina*), però també tingueren plena acceptació entre els membres d'altres estaments socials. Els barbers-cirurgians i les metgesses documentals durant els segles xiv i xv posseïren aquests tractats, i entre la minoria jueva eren freqüents els textos aljamiats o les traduccions en hebreu, d'entre les que destaca el *Llibre d'Amor de les dones*, obra conservada en un unie manuscrit del segle xv procedent de l'àrea catalanoprovençal, que conté sabers sobre magia, sexualitat, cosmètica i ginecologia (Caballero Navas, 1999), i que presenta significatius punts de contacte amb la *Tròtula*.

La finalitat primera de totes aquestes obres, a banda del seu ús pràctic pel que fa als textos científics, és, en definitiva, evitar l'ociositat i augmentar la pietat religiosa. Escriure i llegir només són útils per evitar foci quan la dona no estigui treballant o pregant (Cantavella, 1988), per la qual cosa l'ensenyament que han de rebre ha de tenir un dar contingut moralitzant i un evident sentit pràctic, orientat a l'educació del caràcter i a la preparació per al seu futur matrimoni. D'aquí la proliferació a finals del segle xiv i al llarg de tot el segle xv d'obres educatives que dissenyen models de perfecció femenina (Walthaus, 2000) destinades a perfilar i fixar, a través d'unes normes rígides i inamovibles, el comportament de les dones. A la Corona d'Aragó destaquen dos opuscles redactats, segons Rosanna Cantavella (1991)⁶, abans del segle xv i conservats en un unie manuscrit (Biblioteca de Bones Lletres de Barcelona, ms. 3-1-7), el *Conseyll de bones doctrines que una reyna de França donà a una filia sua que fonch muller del rey d'Anglaterra*, i una *Letra escrita per Lo marquès de Villena e compte de Ribagorça, qui après fo intitulat duch de Gandia, per dona Jobana, fila sua, quant la maridà amb Don Johan, fili*

6. L'autora descriu acuradament el manuscrit i edita els dos opuscles. Per a la versió castellana d'aquests textos remetem als treballs de Juan Cano Ballesta, «Castigos y dotrinas que un sabio daua a sus hijas»: un texto del siglo XV sobre educación femenina», dins *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, 1992, Barcelona, PPU, vol. I, págs. 139-150. Igualment destaquem el treball de M. L. Correia (1995), *Espelhos, cartas e guias. Casamento e espiritualidade na Península Ibérica (1450-1570)*, Oporto, Faculdade de Letras da Universidade do Porto - Instituto de Cultura Portuguesa.

del compte de Cardona, per la qual li scrivi càstich e bons nodrimentz. Hem d'incloure també el *Comentan a l'econòmica d'Aristòtil* de Martí de Viciana dirigida a la seva dona Damiata i, finalment, la traducció que Bernat Metge féu de la *Griselda* de Petrarca, el *Valter e Griselda*, que podem considerar un opuscle educatiu, no debades Metge aconsella la lectura de la seva traducció a Isabel de Guimerá perquè «vos e les altres dones virtuoses prenats eximpli de les coses en ella contengudes» (Metge, ed. Olivari, 1927: 17).

D'acord amb l'estudi de Guadalupe de Marcelo Rodao (1994)⁷, totes les obres educatives segueixen uns paràmetres comuns: concedeixen un paper fonamental a la religió com a pauta reguladora de la vida femenina i defensen la idea que la dona ha d'aprendre a llegir i ha de rebre una mínima instrucció (Varela Rodríguez, 2005). Es proposa amb fermesa quin és l'arquetipus femení desitjable: la castedat i honestedat han de ser qualitats imprescindibles en tota dona, ja sigui donzella, casada, vídua o religiosa. Hi ha una clara tendència «a evitar que la mujer deje su casa, aunque sea por poco tiempo» (Rábade Obrado, 1988: 281), ha de ser dolça i suau en el tracte amb els altres i evitar la frivolitat i la xafarderia. Un tema de cabdal importància, juntament amb el de l'educació que han de rebre, és el del seu aspecte extern. Tots els tractadistes coincideixen en acceptar el caràcter negatiu de l'ús del maquillatge i deis vestits i pentinats exagerats (les crítiques eiximenianes, per exemple, sempre són portades a col·lació).

Si tornem als textos religiosos, com ja hem dit, els més presents a les biblioteques femenines, hem d'assenyalar que la lectura privada facilità un augment de l'experiència religiosa popular perquè els proporcionà els mitjans adequats per assolir una relació individual amb Déu, la qual cosa explica Tèxit deis textos de pietat laica i de caràcter devocional. Es tracta d'obres, com molt bé indica Pere Bohigas (1955: 357):

De caràcter més senzill [que aquelles escrites per alguns grans noms de les lletres catalanes, les quais tenen per finalitat l'educació religiosa o l'edificació dels laics], de vegades modestes notes insertes en fulls sobers de manuscrits, i obretes d'ensenyament popular...

7. Sobre aquestes obres educatives, vid. també el treball de María Milagros Rivera Garretas, «La educación en los tiempos de la vida femenina. *Le Livre des trois vertus* de Christine de Pizan y *Castigos e dotrinas que un sabio daua a sus hijas*», dins Graña Cid, M. del Mar (éd.), *Las sabias mujeres. Educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*, Madrid, Asociación Cultural Al-Mudayna, 1994, págs. 107-116.

Amb l'aparició del sagrament de la penitència, la pietat és més ostentosa que mai i els predicadors mendicants augmenten considerablement (Le Goff, 1969: 489-491 i Toldrà, 2000: 20-33): la imatge de la Passió de Crist esdevé el reflex de les angoixes i calamitats que patia la societat cristiana⁸, i el culte a la Mare de Déu i als Sants es veu sensiblement reforçat⁹.

La lectura, per tant, és un mode d'exercitar la religiositat. El saber que fins aleshores restava en poder de la jerarquia eclesiàstica arriba a més gent i es difon en llengua vulgar. Incrementa la lectura de textos derivats dels apòcrifs evangèlics, normalment dintre d'obres que tracten la vida de Jesucrist (les *Vitae Christi*) o la de Maria, i les Sagrades Escripures es tradueixen profusament¹⁰.

2. Dones mecenes i destinatàries

Però les dones no només són lectores d'obres religioses, sinó que també en són sovint destinatàries, jugant un paper de cabdal importància en el procés traductològic d'aquest tipus de literatura. Comptem amb diversos escriptors que dedicaren llurs obres a dones; ja hem vist que Eiximenis dedica el seu *Tractat de contemplado* a la reina Maria de Luna, primera dona de Martí l'Humà, a qui li trameté amb motiu de la seva coronació el 1396, i aquest mateix any adreça el *Llibre de les dones* a la comtessa de Prades donya Sança Ximenis d'Arenós (Izquierdo Molinas, 2010). El 1416, i a prec de la vidua de Ramon Savall, dona Agnès, Guillem Fontana, tra-

8. Esdevé el tema de diverses peces literàries, algunes escrites en prosa. Per a una visió del tema remetem als textos i estudis següents: *La Contemplado de la Passio de Nostre Senyor Jesucrist. Text religiós del segle XVI*, ed. Albert Hauf, Sant Boi de Llobregat, Edicions del Mail, 1982; Sansone, Giuseppe E., «Quartine catalanes sulla passione», *Filologia Romanza*, IX (1956), pàgs. 315-321; Cocozzella, Peter E. «La Passio catalana del segle XIV: estudi preliminar d'un poema inèdit», *Zeitschrift für Katalanistik*, 7 (1994), pàgs. 63-92.

9. Romeu i Figueres, J. (1957) *Tea tre Hagiografia*, 3 vols., Barcelona, Barcino, 1957 (Els Nostres Clàssics, A/79-81) i (2000), *Corpus d'antiga poesia popular*, Barcelona, Barcino (Els Nostres Clàssics, B/18); Ferrando, Antoni, (1983), *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, València, Institut de Literatura i Estudis Filològics - Institució Alfons el Magnànim - Diputació de València.

10. Izquierdo, Josep «“Emperò piadosament se creu per los feels”: la tradició occitano-catalana medieval de l'apòcrif *Evangelium Nicodemi*», dins *Intellectuals i escriptors a la Baixa Edat Mitjana*, eds. Lola Badia - Albert Soler, Barcelona, Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, pàgs. 17-48; Avenoza, Gemma (2001), *La Bíblia de Ajuda y la Megilat Antiocbus en romance*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

dueix el *Psalterium laudatorium* eiximenià al català." Bernat Metge dedica el 1388 la seva història de *Valter e Griselda* a la noble Isabel de Guimerà, i Francesc Alegre adreça la seva traducció de les *Transformacions* d'Ovidi (acabada l'any 1482) a Joana d'Aragó, filla dels Reis Catòlics.

D'altra banda, l'espai urbà afavoreix el contacte entre els individus de condició semblant, especialment dones, i amb l'aparició de les tertúlies desenvolupades tant a les llars privades com als convents, la cultura serà tema de conversa i es trivialitzarà. La participació de les dones a les tertúlies literàries va en augment, sobretot a partir de la segona meitat del segle xv (Cantavella, 1988), moment en què a Barcelona i a València moltes dones juguen un paper literari destacat. En aquest sentit, com a exemple de personalitats femenines que patrocinaven o eren el centre de tertúlies literàries tenim les figures de Tecla de Borja (Masso i Torrents 1936), d'Isabel Suaris (Cahner 1977 i Ferrando 1979-1982), Beatriu de Pinós (De Courcelles, 1999: 98) o ja en convents, la d'Isabel de Villena (Hauf, 1990: 303-321) o el monestir de monges cistercenques de santa Maria de Valldonzella (Vallmanya, ed, Auferil, 2007: 20-38).

A aquests espais acudien els escriptors més rellevants del moment, i sovint esdevenien centres que impulsaven la redacció d'obres pietoses adreçades a les dones contertulianes. És el cas, per exemple, de Joan Rois de Corella, qui dedica la *Vida de la gloriosa santa Anna* a Violant de Montpalau, esposa del cavaller Lluís de Castellví i germana de Beatriu, esposa del mestre racional Joan Escrivà, a qui Miquel Peres dedica la traducció de la *Vida de la sacratíssima Verge Maria*, altra germana Isabel, monja de la Trinitat, va adreçada l'anònima *Adorado de Jesús redemptor nostre crucificat*. Pel que fa a l'espai conventual, l'any 1482 el mateix Miquel Peres tradueix per a Isabel de Villena la *Imitado de Jesucrist*. L'any 1487 Francesc Prats dirigeix a la seva filla, sor Angelina Monroja, una *Devota contemplado e meditacions de la vida sacra* i l'any 1511 Tomàs de Vesach adreça la traducció de la *Vida de la seraphica santa Caterina de Sena* de Ramon de Càpua a Ana Torrella, monja del convent de Santa Caterina de Siena de València.

3. Els testimonis

Aquest panorama general que sobre les lectures femenines hem embastat fins aquí, ve confirmat pels testimonis conservats. Per aproxi-

11. És un curios cas d'iniciativa femenina perquè l'original llatí li facilità la mateixa Agnès.

mar-nos a la seva difusió hem utilitzat fonamentalment BITECA, eina informàtica que ens permet accedir als testimonis manuscrits i impresos d'obres catalanes medievals. Hem buscat totes aquelles obres dedicades a o encarregades per dones, un total de 30, tal com es pot comprovar a la taula adjunta. El tant per cent que representa en la producció total conservada és petit, com també ho és el número de lectures que formaven part de les biblioteques femenines si el comparem amb el de les biblioteques masculines (Peña Díaz, 1997: 83-125).

Aquestes obres es corresponen amb els gèneres i títols que hem anat resseguint al llarg d'aquesta comunicació, és a dir, la majoria són obres devocionals, però també hi ha la presència d'opuscles per al matrimoni, d'obres d'entreteniment amb una finalitat didàcticomoral (cas de les *Transformacions* ovidianes) i tractats mèdics d'higiene de dar contingut pràctic.

Els pròlegs i les dedicatòries de tots aquests textos, preliminars que hom tendeix a oblidar, ens parlen de dones que s'animen a encarregar traduccions o textos nous vinculats a la pietat laica i que formen part de l'evolució i la transmissió de l'anomenada *devotio* moderna. Elles, amb els seus encàrrecs marquen què és el que circula, com i quan, establint, d'aquesta manera, el carni que ha de prendre la vulgarització de la literatura religiosa.

Malgrat tot, es tracta de paratextos que no individualitzen el mecenatge femeni respecte del masculí, ja que tant pròlegs com cartes-dedicatòries van farcits de tots els temes ja analitzats per Tomás Martínez (2007). Quins són aquests llocs comuns? Tant autors com traductors acostumen a incidir en la dificultat de traduir un text del llatí al romanç, així com la necessitat d'aquesta tasca pel que té de donar a conèixer a un públic de dones pietoses, devotes i encuriosides, una sèrie de lliçons del tot profitoses i agradables. Des del tòpic de la falsa modestia (que es manifesta amb l'ús constant de la fórmula «flach entendre»), present a tots els pròlegs, com per exemple, en els de Miquel Peres, en aquest cas referint-se a la «pobrea de mon entendre» (*Vida de la sacratíssima Verge Maria*, ed. Spindeler, 1494: fol. al), s'insisteix en el fet que l'obra és un encàrrec, sovint reïtérat per la comitent, i que representa un destorb en les ocupacions diàries de l'autor o traductor. No obstant això, per l'estimació que sent per la dedicatària, duu a terme la petició, tot demanant com a recompensa que el tingui en compte en les seves oracions.

La utilitat de l'acció del traductor, més l'esforç que la tasca implica, queda palesa en tots els testimonis, ja que ell té la capacitat de traslladar de manera plana un text que per als ignorants del llatí esdevindrà una nova via d'accés a uns coneixements que, d'altra banda, els hauria estat

vedats. Com molt bé assenyala Tomás Martínez (2007: 14), el benefici d'aquesta mena de lectura no invalida la possibilitat de diversió, gaudi o de descans, i, així, trobem al llarg deis prólegs frases com «vos será gran e singular esperitual délit» (*Vida santa Anna* de Corella, ed. Miquel 1 Planas, 1913: 367).

El traductor, a més a més, és conscient que la traducció i les solucions per les quals opta durant el procés traductològic no agradaran a tothom, d'aquí que, d'una banda, demani al lector que corregeixi el text, però marcant un límit pel que fa a tots aquells elements propis de la història sagrada i, de l'altra, adreci als detractors de la traducció un llarg excurs justificatiu de la seva tasca, tal com podem llegir en el pròleg que Francesc Aiegre insereix en la seva versió de les *Transformacions* d'Ovidi.

Per acabar, hem d'assenyalar que, tot i que estem davant d'un treneta de títols, el fet de posar-les en cornu ens ha permès confirmar que hi ha una evolució en el gust i en la tipologia d'obres, com també una ampliació en els grups socials que tenen accés a la lectura i mecenatge d'aquesta literatura.

Si bé en el pas del segle xni al xiv les obres són eminentment en vers amb formules que remetien a l'oralitat (per exemple, el *Llibre d'oracions* de Lull, la *Biblia rimada*, o la *Tròtula*), de caràcter pràctic i que cobrien les necessitats bàsiques de la cura del cos i de l'esperit, i adreçades a membres de la cort, a mida que avancem pel segle xiv el ventall d'obres s'amplifica amb títols de més volada retòrica i amb obres adreçades al comportament social (Bernât Metge, Andreu el Capellà), però les destinàries continúen sent les mateixes. Hem d'esperar al segle xv per trobar la incorporació d'altres destinàries: les monges i algunes ciutadanes de renom, la qual cosa evidencia la presència de tertulies literàries conventuals i urbanes, més enllà de la cort, com hem vist abans. La temàtica també canvia i ara les obres van més encaminades a enfortir un diàleg privat i íntim entre el text i la lectora que ajuda a iniciar el camí cap al perfeccionament espiritual i de retruc cap a Déu.

AUTOR / TRADUCTOR I OBRA	ANY	DEDICATÀRIA	EXEMPLARS
[Anònim], tr. Romeu Sabruquera, <i>Bíblia rimada</i>	1282/1290-1313	Marquesa de Cabrera	Sevilla: Colombina, 7-7-6
Ramon Llull, <i>Llibre d'oració</i>	1299	Bianca d'Anjou	München: Bayerische St., Clm. 10589 Madrid: BN, 10103 Montserrat: Monestir, 1024 Ciutat de Mallorca: Soc. Arq. Lul·liana, 8 Roma: S. Isidoro, 1/103 Vaticano: BAV, Vat. Lat., 10036
Arnau de Vilanova, tr. Berenguer Sarriera, <i>Regiment de sanitat a Jaume II</i>	1305?-1310?	Bianca d'Anjou	Barcelona: BC, 182 Vaticano: BAV, Barb. Lat. 311 Madrid: BN, 10078
Hugh de Saltrey, tr. Ramon Ros, <i>Viatge al purgatori de sant Patrici</i>	1320	Beatriu de Bellpuig	San Lorenzo de El Escorial: Monasterio, M.II.3
Gibert Nicolau, <i>Forma donada als devots confreres de les deu Ave Mariès per contemplar i loar la Mare de Déu</i>	1350-1371	Joana de França	Barcelona: J. Rosenbach, 1515 ca.? (Sevilla: Colombina, 14-2-7 ⁸)
Francesco Petrarca, tr. Bernat Metge, <i>Valter e Griselda</i>	1374 ad quem	Elisabet de Guimerà	Barcelona: BC, 12 Barcelona: BC, 1716 Barcelona: BUR, 17 Barcelona: BUR, 89
[Anònim], tr. Giovanni Foligno, <i>Tròtula</i>	1375 a quo	Elionor de Sicília	Barcelona: ohm E. Moline i Brassés Madrid: BN, 3357
Alfons de Gandia i de Foix, <i>Carta a la seva lilla per a càstig i bons nodrimen ts</i>	1387	Joana de Gandia	Barcelona: RABLB, 3-1-7

AUTOR / TRADUCTOR I OBRA	ANY	DEDICATÀRIA	EXEMPLARS
[Anònim] <i>Conseil de bones doctrines que una reina de França donà a una lilla sua que fonch muller del rei d'Anglaterra</i>	1390 ca.		Barcelona: RABLB, 3-1-7
Andreas Capellanus, tr. Domènec Mascó, <i>Regles d'amor</i>	1390-1400	Carroça de Vilaragut	Madrid: Palacio, 11-3096
Domenico Cavalca de Vico, tr. Pere Busquets, <i>Espili de la creu</i>	1390-1458 ad quem	Maria de Castella	Barcelona: BUR, 87 Barcelona: BC 474 Barcelona: AHC, ms. B-76
Francesca Eiximenis, <i>Llibre de les dones</i>	1396	Sança Ximènis d'Arenós	Chantilly: Institut de France, 142 XIX D. 14 Barcelona: BC, 461 Barcelona: ACA, Cancelleria. Pergamins. Fragments, 19, n. 420 Madrid: BN 4030 Barcelona: Arxiu Diocesà, fragment 99 Sant Cugat del Vallès: Casal Borja, J Collbató: Desconeguda Madrid: BN 1797 Barcelona: BUR, 79 Madrid: BN 1984 Paris: BN-Richelieu, esp. 57 Barcelona: J. Rosenbach, 1495

AUTOR / TRADUCTOR I OBRA	ANY	DEDICATÀRIA	EXEMPLARS
Francesc Eiximenis, tr. Guillem Fontana, <i>Saltin Laudatori</i>	1416	Agnès (de Savall)	Barcelona: BC, 300 Barcelona: RABLB, 3-II-20 Madrid: BN 4286 Paris: BN-Richelieu, esp. 45 Girona: D. Gumiel, 1495
Francesc Eiximenis, <i>Tractat de contemplado o Scala Dei</i>	1406 a.	Maria de Luna	Barcelona: BUR, 88 Barcelona: BC, 1804 Madrid: BN, 92 Sankt Peterburg: BI, Hisp. Q4-7 Barcelona: D. Gumiel, 1494 Barcelona: J. Luschner, 1501 Barcelona: D. Ballester, 1523
Felip de Malia, <i>Sermó sobre «Suberit in montem Ihesus»</i>	1410	Violant de Bar	Barcelona: BC, 466
Antoni Canals, <i>Tractat de confessió</i>	1413 a quo	Violant de Bar	Sant Cugat: Casal Borja, D
Hugo de Sancto Victore, tr. Antoni Canals, <i>Llibre d'arra o dot d'ànima</i>	1416-1419	Maria de Castella	Barcelona: BC, 41
[Anònim], tr. Miquel Peres, <i>Vida de la sacratissima Verge Maria</i>	1450-1494	Montpalau d'Escrivà (o Beatriu de Montpalau)	3 impressions: València: N. Spindeler, 1494 (València: BHU, CF/5) Barcelona: G. Preus, 1495 (Bib. Desconeguda) Barcelona: C. Amorós, 1551 (Bib. Desconeguda)

AUTOR / TRADUCTOR I OBRA	ANY	DEDICATÀRIA	EXEMPLARS
Publius Ovidius Naso, tr. Francesc Alegre, <i>Transformations</i>	1450-1500 (comença- da abans de 1472 i acabada el 1482)	Joana de Castella	Barcelona: P. Mi- quel, 1494 (Barcelo- na: BC, 11 -V11-16 + 19 còpies)
Joan Rois de Corella, <i>Vida de la gloriosa santa Anna</i>	1461-1469	Montpalau Castellví (Violant de Montpalau)	Barcelona: BUR ms. 151 València: BUH, 728 València: L. De la Roca, 1485? (Sevilla: Colombina 14-2-7 ⁵)
Leonardo Bruni d'Arezzo, tr. Marti de Viciana, <i>Comentan a l'econòmica d'Aristòtil</i>	1481-1492	Damiata (Damieta)	San Lorenzo de El Escorial: Monaste- rio, d.III.2
Pseudo-Johannes Gerson, tr. Miquel Peres, <i>Imitado de Jesucrist</i>	1482	Isabel de Villena	Barcelona: P. Posa, 1482 València: N. Spin- deler, 1491 [s.l: [s.e], 1510 Barcelona: C. Amo- rós, 1518
Joan Rois de Corella, <i>His- tòria de la gloriosa santa Magdalena</i>	1482 <i>a quo</i>	Lionor de Flors (Flors Valterra)	València: BHU, 728
Francesc Prats, <i>Devota contemplado e medita- tions de la vida sacra</i>	1487	Angelina Monroia (Monroja) (Sor)	Paris: BN Mitte- rand, Rés. B. 27748 Barcelona: BC, 2-II-3 Madrid: BN, 1-1088 Barcelona: BC Bon 7-111-30
[Anònim] <i>Adoració de Jesús redemptor nostre crucificat</i>	1494 <i>ca.</i>	Isabel de Castellví	València: M. Albert, 1494 <i>ca.</i> (València: BUH, CF/4 ⁶)

AUTOR / TRADUCTOR I OBRA	ANY	DEDICATÀRIA	EXEMPLARS
Joan Carbonell, <i>La ystòria de Joseph, fili de Ely e spòs de la sacratíssima Verge Maria</i>	1502 <i>a quo</i>	Anònima	València: C. Koffman, 1502 ca. (València: BUH, CF/4 ⁸)
Raimundus Capuanus, tr. Tomás de Vesach, <i>Vida de la seraphica santa Cat bena de Siena</i>	1511	Ana Torrella (Sor)	Barcelona: BC, 92 València: J. Jofré, 1511 (Madrid: BN, R-31585' + 12 copies)
Jaume Beltran, <i>Obres contemplatives en loors de la santíssima creu i cobles</i>	1515 <i>a quo</i>	Ana Torrella (Sor)	València: J. Jofré, 1515 (València: BUH, CF/4 1)
Bartomeu Cucala, <i>Confessionari molt útil per a les animes</i>	1532 <i>ad quern</i>	Maria Cardona i Recasens	Barcelona: C. Amorrós, 1532 (Barcelona: BC, 1 I-V-5)
Miquel Peres, <i>Vida de sant Vicenç Ferrer</i>	1510	Cirera d'Alpont	València: J. Jofré, 1510 (València: BUH, CF/4 21)

Sigles

Barcelona:	ACA = Barcelona: Arxiu de la Corona d'Aragó
Barcelona:	AHC = Barcelona: Arxiu Historic de la Ciutat
Barcelona:	BC = Barcelona: Biblioteca de Catalunya
Barcelona:	BUR = Barcelona: Biblioteca Universitaria. Reserva
Barcelona:	BRABLB = Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona
Madrid:	BN = Madrid: Biblioteca Nacional
München:	Bayerische St. = München: Bayerische Staatsbibliothek
València:	BHU = València: Biblioteca Històrica de la Universitat
Vaticano:	BAY = Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana

Bibliografia

- Aureli, Martí, «Las mujeres de la corte en el siglo XV», dins Aureli, Martí (éd.), *La dama en la corte bajomedieval*, Pamplona, Eunsa Ediciones de la Universidad de Navarra, (2001) pàgs. 13-32.
- Batlle, Carme - Vinyoles, Teresa (2002), *Mirada a la Barcelona medieval des de les finestres gòtiques*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor.
- Bratsch-Prince, Dawn E. (2002), *Violante de Bar (1365-1431)*, trad. María Morras, Madrid, Orto.
- Bohigas, Pere, «Petita contribució a l'inventari d'obres catalanes de pietat popular anteriors al segle XIX», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 28, (1995) pàgs. 355-368.
- Caballero Navas, Carmen, «El *Libro de Amor de Mujeres* o *Libro del régimen de las mujeres*. Un compendio de saberes femeninos escrito en hebreo», *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Hebreo*, 48 (1999), pàgs. 77-93.
- Cabré, Montserrat, «Formes de cultura femenina a la Catalunya Medieval», dins *Més enllà del silenci. Les dones a la història de Catalunya*, Nash, Mary (éd.), Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència. Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona, 1988, pp. 31-52.
- (1996), *La cura del eos femeni i la medicina medieval de tradició iatrina. Els tractats 'De orna tu' i 'De decorationibus mulierum' atribuïts a Arnau de Vilanova, 'Tròtula' de mestre Joan, i 'Flos del tresor de beutat', atribuït a Manuel Dieç de Calatayud*. Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona.
- Cahner, Max, «Debat epistolar entre Bernat Fenollar i Isabel Suaris», *Els Marges*, 10 (1977), pàgs. 71-76
- Cantavella, Rosanna, «Lectura i cultura de la dona a l'Edat Mitjana: opinions d'autors en català», *Caplletra*, 3 (1988), pàgs. 113-122.
- , «L'educació femenina per al matrimoni: dos opuscles catalans medievals», dins *Miscelània Joan Fuster, Estudis de Llengua i Literatura*, Ferrando, Antoni - Hauf, Albert G. (eds.), Barcelona, Universitat de València - Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, pàgs. 33-57.
- Cifuentes, Lluís (2002), *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona - Palma de Mallorca, Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears.
- De Courcelles, Dominique, «Recherches sur les livres et les femmes en Catalogne aux XV^e et XVI^e siècles. Figures de lectrices», dins De Courcelles, Dominique - Carmen Val Julián, Carmen (eds.) *Des femmes et des livres: France et Espagnes, XIV-XVIF siècle. Actes de la journée d'étude (Paris, 30 avril 1998)*, Paris, École des Chartes, 1999, pàgs. 95-114.
- Ferrando, Antoni, «Un precedent del bilingüisme literari valencià: la tertulia d'Isabel Suaris a la València quatrecentista», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXXVIII (1979-1982), pàgs 105-131.

- , «Sobre una etiqueta historiogràfica de la literatura catalana: la “valenciana prosa”», *Caplletra*, 15 (1993), pàgs. 11-30.
- Ferrer Gimeno, M. Rosario, «Mujeres y libros en Valencia (1416-1474)» *Estudis Castellonencs*, 6 (1994-1995), pàgs. 515-524.
- Fuente, María Jesús (2003), «María de Luna: una reina humanista», dins *Reinas Medievales en los reinos Hispánicos*, Madrid, La Esfera de los Libros, pàgs. 299-321.
- Garcia Sempere, Marinela (2002). *Lo passí en cobles (1493). Estudi i edició*, Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Hauf, Albert G. (1990), *D'Eiximenis a Sor Isabel de Villena. Aportado a l'estudi de la nostra cultura medieval*, Barcelona, Abadia de Montserrat - Institut de Filologia Valenciana.
- Izquierdo Molinas, Eva, «Un testimoni sobre la vida de Sanxa Ximenis d'Arenós i sobre l'origen del *Libre de les dones*», *Caplletra*, 48 (2010), pàgs. 135-161.
- Javierre Mur, Aurea Lucinda 1942, *María de Luna, reina de Aragón*, Madrid, CSIC.
- King, Margaret L. (1993), *Mujeres renacentistas. La búsqueda de un espacio*, Madrid, Alianza Universidad, 1993, pàgs. 221-241.
- Le Goff, Jacques (1969), *La civilización del Occidente medieval*, Barcelona, Editorial Juventud, 1969.
- Madurell, Josep M. (1974), *Manuscrits en català anteriors a la impremia (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Barcelona, Associació Nacional de Bibliotecaris, Arxivers i Arqueòlegs. Delegació Catalunya i Balears.
- , «Documents culturals medievals (1307-1485). Contribució al seu estudi», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXXVIII (1979-1982), pàgs. 301-473.
- Marcelo Rodao, Guadalupe de, «Algunos aspectos comunes de los tratados didácticos para mujeres en los siglos XIV y XV», dins Graña Cid, M. del Mar (ed.), *Las sabias mujeres. Educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*, Madrid, Asociación Cultural Al-Mudayna, 1994, pàgs. 95-105.
- Marín Pina, Carmen, «La mujer y los libros de caballerías. Notas para el estudio de la recepción del género caballeresco entre el público femenino», *Revista de Literatura Medieval*, III (1991), pàgs. 129-148.
- Martínez, Tomás, (2007), *Topics literaris, traducció medieval i tradició romànica. Discurs de recepció de Tomás Martínez Romero com a membre numerant de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 21 de juny de 2007*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Massó i Torrents, Jaume, «Poetesses i dames intel lectuals», *Estudis Universitaris Catalans*, XXI (1936), pàgs. 405-417.
- [Metge, Bernat] *Obres menors de Bernat Metge i Anselm Turmeda*, ed. Marçal Olivar, Barcelona, Barcino 1927 Els Nostres Clàsic, A/10.
- Minervini, Vincenzo, «Una raccolta di “Flos” di cosmetica catalana», *Messana: Rassegna di studi Filologici Linguistici e Storici*, 8 (1991), pàgs. 129-146.

- Miralles i Montserrat, Joan (2006), *Antologia de textos de les Illes Balears. Volum 1. Segles XIII-XVI*, Barcelona, Institut d'Estudis Balearics - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Peña Díaz, Manuel (1997), *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Rui-pérez - Ediciones Pirámide.
- Piera, Montserrat, «L'impacte de Violant de Bar en la cultura humanística de Catalunya: una revolució a la francesa?», *Catalan Review*, 22 (2008), pàgs. 293-308.
- Planas, Josefina (1998), *El esplendor del gòtic catalán. La miniatura a comienzos del siglo XV*, Lleida, Servei de Publicacions de la UdL.
- Rábade Obrado, M. del Pilar, «El arquetipo femenino en los debates intelectuales del siglo XV castellano», *En la España Medieval*, 11 (1988), pàgs. 261-301.
- Riquer, Isabel de, «Los libros de Violante de Bar», dins Graña Cid, M. del Mar (ed.), *Las sabias mujeres. Educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*, Madrid, Asociación Cultural Al-Mudayna, 1994, pàgs. 161-173.
- [Roís de Corella, Joan] *Obres de J. Roïç de Corella*, ed. Ramón Miquel i Planas, Barcelona, Imp. Fidel Giró, 1913.
- Sabaté, Gloria; Soriano, Lourdes, «Reinas catalanas: mujeres, lectoras y protectoras de la cultura (siglos xiv-xv)», dins González de la Peña, M. del Val (coord.), *Mujeres y cultura escrita. Del mito al siglo XXI*, Gijón, Trea, 2005, pàgs. 85-96
- Toldrà, Albert (2000), *Après la mort: un viatge amb sant Vicent al més enllà medieval*, València, Eliseu Climent, Tres-i-Quatre,
- [Vallmanya, Antoni] *Poesies*, ed. Jaume Auferil, Barcelona, Fundació Noguera, 2007, Col·lecció Estudis, 40.
- Varela Rodríguez, M. Elisa (2005), «Aprender a leer, aprender a escribir: lectoescritura femenina (siglos XIII-XV)», dins M^o del Val González de la Peña (coord.): *Mujer y cultura escrita. Del mito al siglo XXI*, Gijón, Trea, 2005, pàgs. 59-74.
- Walthaus, Rina, «“Esto no lo quiero aquí provar por razones, mas enxenplos”. Los *exempla* de las mujeres célebres en la discusión sobre la mujer, especialmente en el *Jardín de nobles doncellas* de fray Martín de Córdoba», dins Freixas, Margarita y Iriso, Silvia (eds.), *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Santander, 1999)*, Santander, Consejería de Cultura del Gobierno de Cantabria —Año Jubilar Lebaniego— AHLM, 2000, vol. 2, pàgs. 1807-1815.